



# ***Az eucharisztia, az Úr vacsorája. Biblikus teológiai és ökumenikus megfontolások***

**GÁNÓCZY SÁNDOR**

Würzburgi Egyetem, Katolikus Teológia Kar,  
Würzburg (DE) – Párizs (FR)  
[alexandre.ganoczy@wanadoo.fr](mailto:alexandre.ganoczy@wanadoo.fr)

A jelenlegi kutatás szóhasználatában az eucharisztia szentségét az Úr vacsorájának is nevezik. Ez a görög *kyriakon deipnon* kifejezés fordítása, amelyet Pál apostol használ az 1Kor 11,20-ban. E jelölésben tetten érhetjük a II. vatikáni zsinatra jellemző visszatérést a forrásokhoz, ugyanis Pál apostol Korintusiakhoz írt első levele tartalmazza az eucharisziáról szóló legrégebbi és legeredetibb tanúságot. Igaz ugyan, hogy az apostol az utolsó vacsorára gondol, amelyet Jézus szenvedésének előestéjén fogyasztott el tanítványaival, ez az étkezés azonban része az asztalközösségek egész sorának, amelyeket Jézus rövid, de intenzív evangelizáló tevékenysége során gyakorolt.<sup>1</sup> Keresztelő Jánostól eltérően a Názáreti nem tulajdonított különös

---

1 Johannes BETZ, Eucharistie als zentrales Mysterium, in Johannes FEINER, Magnus LOHRER (szerk.), *Mysterium salutis. Grundriss heilsgeschichtlicher Dogmatik* IV/2. *Das Heilsgeschehen in der Gemeinde, Gottes Gnadenhandeln*, Benziger, Einsiedeln – Zürich – Köln, 1973, 185–313 (193–195); Franz-Josef NÖCKE, Részletes szentségtan, in Theodor SCHNEIDER (szerk.), *A dogmatika kézikönyve* 2, Vigilia, Budapest, 1997, 282–287; Joachim GNILKA, *A názáreti Jézus*, Szent István Társulat, Budapest, 2001, 347.

lelki jelentőséget a bűjtnek és az önmegtartóztatásnak. Éppen ellenkezőleg, szívesen evett és ivott együtt a legkülönbébb emberekkel, a Teremtőnek való hálaadás szellemében. Ezért elszánt ellenségei jogosnak tartották, hogy azzal vádolják, hogy falánk és részeges emberként és a bűnösök barátjaként viselkedik (Mt 11,19). Bizonyos értelemben igazuk volt, mert úgy tűnhet, mintha Jézus kereste volna az alkalmat, hogy olyan emberekkel üljön asztalhoz, akiket a közvélemény közismert gonosztevőknek tartott, a korrupt vámszedőktől az utcanőig. Idézzük csak fel Zakeus példáját (Lk 19,1-10). Bár Zakeus e korrupt emberek egyikének látszik, Jézus mégis érdeklődik iránta, és Ábrahám fiát látja benne, ugyanakkor olyasvalakit, aki elveszett. Ezért meghívhatja magát hozzá: „Ma a te házában kell megszállnom” (Lk 19,5). Így jön létre a találkozás, a párbeszéd, a csere, a személyközi közösség, amely Zakeus valódi megtéréséhez vezet. És ha – ami valószínű – Jézus és Zakeus együtt ül asztalhoz, akkor feltételezhetjük, hogy az evangélium itt egy étkezésen keresztül nyilvánul meg. Ha ez így van, akkor ez az Úr vacsoráját vetíti előre, de egy nagyon barátságos Úr vacsoráját. Annak a gesztusát, aki Szent János szerint azt mondta tanítványainak, hogy többé már nem szolgálának, hanem barátainak nevezi őket (Jn 15,15). Vajon ez nem előképe-e már annak, ami megtörténhet egy-egy eucharisztikus közösségünk alkalomával? Az Úr vacsorája megmutatja, hogy milyen messzire mehet Isten magatartása a bűnösökkel szemben. Sorolhatnánk még azt a sok asztalközösséget, amelyeken keresztül a Názáreti eljuttatta ennek az irgalmas Istennek az uralmát a tőle többé-kevésbé távol álló emberek szívéhez. Pál apostol bizonyára rájuk gondolt, amikor elbeszélte Jézus búcsúvacsoráját a Tizenkettő társaságában, amelyből Júdás sem volt kizárva. Júdás akkor részesült az Úr vacsorájában, amikor éppen arra készült, hogy elárulja Mesterét.

Jézus utolsó vacsorájának szertartása kifejezetten zsidó jellegű étkezés volt. A kenyeret és a bort a Teremtőnek adott hálaadásként fogyasztották, akinek a hívők felajánlják a föld és az emberi munka gyümölcseit. Olyan társas étkezés volt, amely testvériséget teremtett, amelynek, ahogy ma mondanánk, „ekkléziogén”, egyházteremtő hatása volt. Azonban ez az étkezés, amelyet Pál és három evangélista beszél el, mindegyik a maga módján, olyan eredetiséggel és hozzáadott

értékkel bír, amely minden más korábbi hagyományos jelentést felülmul. Jézus szétosztja a kenyeret, ezekkel a szavakkal: „Ez az én testem”. Ezt arámul mondja, egy olyan szót használva, amely a kontextustól függően jelentheti az emberi testet vagy a személyt. Úgy is mondhatnánk: „ha tehát esztek belőle, akkor találkoztok velem, a Názáreti Jézussal; közösséget vállaltok velem”. A körülmények, amelyek között ez a „ez az én testem” elhangzik, lehetővé teszik számunkra, hogy ezt a parafrázist hozzáfűzzük: „Tudjátok meg, hogy ez a kenyér az én testem értetek, mivel én teljes mértékben tanítványaim üdvösségéről gondoskodom, még akkor is, ha népem főpapjai oly mértékben ellenem vannak, hogy meg akarnak ölni. Fájdalom, de számolok azzal, hogy vérem kiontatik. Elfogadom ezt értetek és sokakért. Tudom, hogy kiontott vérem egy egészen új szövetség vére lesz. Ez a bűcsúvacsorám üzenete, és arra kérek, hogy hasonló étkezésekkel tegyétek ezt az én emlékezetemre.” Így alakult ki az eucharisztia, az Úr azon étkezésének emlékére, amely elővételezte az ő önátadását a kereszthalálban történt vértanúságáig.

Jézus keresztje azonban nem minden. Feltámadása vet igazi fényt szenvedése jelentésére. A feltámadt Úr több őt követő férfinak és nőnek is megjelent, és újra találkozott tanítványaival. E találkozások között az emmauszi esemény jelentős e tekintetben. Ismét egy étkezés az, amely a Jézus és két tanítványa közötti találkozáshoz vezet. Útközben megtárgyalják Mesterük keresztre feszítését, amely felzaklatta őket. Majd Jézus csatlakozik hozzájuk, és elmagyarázza a vele történeteket. A két tanítvány megkéri őt, hogy maradjon velük. Asztalhoz ülnek, és amikor vendéglátójuk megtöri a kenyeret, rájönnek, hogy magát Jézust találták meg. Felkiáltanak: „Nemde lángolt a szívünk, amikor beszélt az úton?” (Lk 24,13-35).

Miért kezdtem az eucharisztiaiáról szóló értekezésemet olyan szövegekkel, amelyek azt mutatják, hogy Jézus evangéliumát olyan asztalközösségen keresztül adta át, amelyek által közösséget vállalt az általa kiválasztott, néha akár rossz hírben álló emberekkel? Mert az eucharisztikus közösségnek személyes irányultsága is van, még az egyházi közösséget megelőzően. Jézus ezen keresztül bensőséges kapcsolatba akar lépni az emberrel az ő személyes élettörténetében.

Ebben az értelemben merem hangsúlyozni az étkezés Urának baráti mivoltát.

Az a kockázat, amelyet Jézus „perszonalista” hozzáállásával vállal, a korintusi gyülekezetben előforduló visszaélésekről szóló páli tanúságtételben érhető tetten. Az apostol szerint a közösség egyes tagjai önző, aszociális vagy, ahogy ma mondanánk, individualista módon viselkedtek. Mindenki „a maga étkezését” vette magához (1Kor 11,21). Ez a magatartás összeegyeztethetetlen „az Úr vacsorájával” (20. v.) mint annak a vértanúságnak az emlékével, amelyet Jézus mindenki üdvösségéért vállalt. Jelzésértékű, hogy Pál ebben az összefüggésben adja elő az utolsó vacsoráról szóló beszámolót. „Az Úr Jézus azon az éjszakán, amelyen elárulták, fogta a kenyeret, hálát adott, megtörte, és így szólt: »Ez az én testem, amely értetek van. Ezt tegyétek az én emlékezetemre!« A vacsora után ugyanígy fogta a kelyhet is, és így szólt: »Ez a kehely az új szövetség az én véremben. Tegyétek ezt, ahányszor csak isszátok, az én emlékezetemre!« (1Kor 11,23-26). Úgy gondolom, hogy a fő kijelentés itt Jézus személyének azonosítása a megtört kenyér jegyével. Innen származik az eucharisztia legkorábbi elnevezése, „a kenyértörés”. Az „ez az én testem” szavak nem egyszerűen Jézus fizikai testére utalnak, hanem elválaszthatatlanul testi-lelki személyére. Jézus ezzel azt akarja kifejezni, hogy személyesen jelen lesz azok számára, akik ezt a kenyeret eszik. Ezért elég, ha a pap megismétli az „ez az én testem” szavakat, hogy valódi, bár láthatatlan és jelszerű találkozás történjen Jézus és az áldozó között. Ez Krisztus misztériuma, aki képes arra, hogy a hatalmas időbeli és térbeli távolság ellenére egyszerre több milliárd hívő számára jelenvalóvá tegye magát. A kommuniónak ezt az egyszerre személyközi és egyetemes csodáját azonban a keresztre feszítés tragikus eseménye határozza meg, még akkor is, ha az a Megfeszített feltámadásába vezet, amely megalapozza az új szövetséget.

Figyeljük meg, hogy Jézus szavai a kehelyről az étkezés után hangzanak el, és hogy Pál apostol szerint Jézus nem azt mondja a borról: „ez az én vérem”, hanem „ez a kehely az új szövetség az én véremben”. Jézus szavainak jelentését tehát nem kell párhuzamba állítani a megtört kenyérről szóló szavaival, amelyek közvetlenül az

ő egész személyére vonatkoznak.<sup>2</sup> Éppen ezért indokolatlan Krisztus vérének külön tisztelete az ereklyékre éhező középkorban. Az „ez az én testem” szavak elégségesek ahhoz, hogy kiemeljék az Úr vacsorájának személyközi találkozás jellegét.

A kenyértöréssel a feltámadt Krisztus az emmauszi tanítványokkal való találkozásban mintegy megünnepli saját emlékeztétét, és ez megérinti a két résztvevőt, különösen akkor, amikor elmagyarázza nekik tragikus, de végül dicsőséges sorsát az üdvösségtörténet összefüggésében: „Nemde lángolt a szívünk, amikor beszélt az úton, és kifejtette az Írásokat?” (Lk 24,32). Itt is egy étkezésben kerül sor a résztvevőket megörvendeztető evangélium átadására.

Így egy kicsit érthetőbbé válik, hogy miért adhatta Jézus szájába a Szent János szerinti evangélium, amely legalább fél évszázaddal Szent Lukács evangéliuma után íródott, az élet kenyeréről szóló beszédet. A jánosi Jézus azonosítja magát az „Isten kenyerével” (Jn 6,33), aki életet ad a világnak” (12. v.), és azt is kijelenti: „Aki hozzám jön, többé nem éhezik, s aki bennem hisz, nem szomjazik soha. [...] Annak, aki küldött, az az akarata, hogy abból, amit nekem adott, semmit el ne veszítsek, hanem feltámasszam az utolsó napon.” (6,34.39). János erősen hangsúlyozza az eucharisztikus közösség életető, életadó jellegét. Úgy tűnik, nem fél megdöbbeneni hallgatóságát a kifejezés nyerseségével: „Ha nem eszitek az Emberfia testét és nem isszátok a vérét, nem lesz élet bennetek” (53. v.). Érthető módon a kereszténységet emiatt azzal vádolták, hogy antropofág vallás. Pontosabb, ha e különös nyelvezetben azt a szándékot látjuk, hogy a táplálkozás metaforájával az eucharisztikus közösség egzisztenciális fontosságát hangsúlyozza.

A legújabb teológiai kutatások szerint a Jézus teste és vére közötti párhuzam, amely már a jánosi hagyományban is megjelenik, valószínűleg nem volt benne azokban a szavakban, amelyeket a történelmi Jézus mondott a búcsúvacsorán. Ott az „Ez az én testem”, vagyis az „Én vagyok”, „Itt vagyok” kijelentés volt az uralkodó. A szövetség vérének gondolata egy olyan zsidó-keresztény hagyományban jelenhetett meg, amely arra törekedett, hogy az új szövetséget a mózesi

2 Joachim GNILKA, *Márk*, Agape, Szeged, 2008, 768-769.

szövetség mintájára lássa, amelyhez egy állati áldozat véres feláldozása társult.

Az eucharishtiánkban, a „miséinkben” szentségileg történőket nem csak Jézus utolsó vacsorájához, hanem a nyilvános működése során megélt közös étkezéseihez is kapcsoljuk, mivel ezek alapozzák meg egyházként való létezésünket. Az Úr vacsorája, beleértve annak előzményét a Názáreti Jézus asztalközösségeiben, lehetővé teszi számunkra, hogy a Szentlélek működésétől irányítva egyházi közösségben éljünk. Még a protestáns Wolfhart Pannenberg is úgy értékelte, hogy az egyház sehol sem valósul meg teljesebben, mint amikor az úrvacsorát ünnepli.<sup>3</sup> Ezt mindenekelőtt a helyi közösségek tagjaiként éljük meg. Pál apostol így ír erről az 1Kor 10,16-17-ben: „a kenyér, amelyet megtörünk, nemde a Krisztus testében való részesedés? Mi ugyanis sokan egy kenyér, egy test vagyunk, mivel mindnyájan egy kenyérből részesülünk.” Így egyesít bennünket az egy Krisztus, az eucharisztikus kenyér megtörése által.

Az imént elmondottak érthetővé teszik, hogy az eucharishtiát könnyen lehetett étkezésként megélni mindaddig, amíg a keresztény egyház viszonylag kis létszámú hívő közösségekből állt, a mai alulról szerveződő közösségekhez hasonlóan. Amint a kereszténység a Római Birodalomban államvallásként kezdett gyökeret verni, ami alatt a konstantini korszakot értem, a ma „szentségként” ismert eucharisztia étkezésjellege háttérbe szorult, és előtérbe került a hivatalos kultusz jellege. Ezzel egyidejűleg a papság kiemelt szerepe, kizárólagos joga minden liturgikus ünneplésben, a laikusok tevékeny részvételének rovására érvényesült. A teológiai reflexió, amelyet mindenekelőtt a filozófiai háttérrel rendelkező szerzetesek gyakoroltak, megnyitotta az utat a kérdéseknek, hogy Krisztus jelenléte a megszentelt kenyér és bor „színe” alatt valóságos vagy csupán szimbolikus. Jelenléte csak a hit tárgya, vagy legalább részben racionálisan is kifejezhető? Milyen értelemben azonos a pap által konszekrált és a hívek imáadására bemutatott ostya Krisztus testével? Az ilyen kérdésekre sokféle válasz született, de ezek néha elhomályosították az úrvacsora Urával való személyes találkozás

3 Wolfhart PANNENBERG, *Théologie systématique* 3, ford. Olivier Riaudel, Rémi Chéno (Cogitatio fidei 291), Cerf, Paris, 2013, 425, 539.

lelki élményét. Ebben az összefüggésben a magas középkorban az ágostoni és a tomista teológusok nézetei álltak szemben egymással. Az utóbbiak Arisztotelész filozófiájának hatására az ő megkülönböztetését alkalmazták minden valóság lényegi, illetve járulékos összetevői között. A szubsztanciát lényeginek tekintették, mivel a létezőt az tartja fenn létében, míg a járulékot másodlagosnak, mivel az nem szükségszerű és nem nélkülözhetetlen. E különbségtétel alapján a tomisták kidolgozták a transzszubsztanciáció tanát, amely szerint abban a pillanatban, amikor a pap kimondja Jézus szavait a kenyérre és a borra, a megszentelt kenyér és bor szubsztanciája Krisztus testének és vérének szubsztanciájává alakul át, míg a járulékos tulajdonságaik, mint például a súly, a szín és az íz nem változnak. Ezért a lényegi valóság, azaz Jézus testének és vérének valóságos jelenléte biztosítottnak tekinthető.<sup>4</sup>

Másrészt a bibliai kontextusban, amely semmiképpen sem metafizikus és elvont, hanem konkrét és életközeli, az a tény, hogy az eucharisztia étkezés, e szent cselekmény lényeges vonásának bizonyul. Mint ilyen, az eucharisztia a személyközi találkozással analóg kapcsolati esemény, ami nyilvánvalóan összeegyeztethetetlen a mindenki önmagáért jellegű individualizmussal.

Azt is figyelembe kell venni, hogy az úrvacsorát máig a különvált egyházak is ünneplik. A 16. században a keresztény egyház egysége sajnálatos módon megtört, mert nézeteltérés támadt a tekintetben, hogy milyen értelemben van jelen Krisztus teste és vére a kenyér és a bor színe alatt. Sajnálatos módon a nyugati kereszténységen belül e tanbeli kérdésben alakult ki nagyfokú megosztottság az úrvacsora szentsége tekintetében. A lutheránusok fenntartották, hogy Krisztus teste és vére csak az „úzus”, azaz a szentség ünneplése során van jelen, míg a katolikusok Krisztus állandó jelenlétét vallották a konszekrált kenyérben és borban. Ez utóbbi meggyőződésből ered a szentségimádás gyakorlata, az eucharisztia őrzése a tabernákulumban és az úrnapi körmenetben való tisztelete. (Ezt a protestánsok bálványimádásnak minősítették. Csak a II. vatikáni zsinat után

4 A *transsubstantiatio* tanáról: BETZ, Eucharistie, 233–236; Alexander GERKEN, *Theologie der Eucharistie*, München, 1973, 126–128.

sikerült ezt a félreértést tisztázni, részben a Taizéi Közösségben ünnepeelt liturgiának köszönhetően.)

Egy másik nézeteltérés az eucharisztia áldozati jellegével kapcsolatban merült fel. A katolikusok számára a miseáldozat képezte a liturgia középpontját, míg a protestánsok számára az „utolsó vacsora” szent rítusa mint Isten ígéje hirdetési formája. Luther és Kálvin azzal vádolta a katolikus egyházat, hogy a misét az egyház áldozatának tekinti, amely kiegészíti a golgotai áldozatot, hogy a Jézus kereszthalála és feltámadása után élő bűnösök üdvösségét megszerezze. A reformátorok ezzel szemben ragaszkodtak ahhoz, hogy Krisztus áldozata abszolút módon egyetlen és teljes üdvözítő hatékonysággal bír, ezért nem szorul kiegészítésre. A trienti zsinat hallgatólagosan igazolta Luthert és Kálvint, amikor leszögezte, hogy a mise áldozata csupán megjeleníti, jelenvalóvá teszi Krisztus áldozatát, és ezért nincs önálló üdvözítő hatékonysága. Az ökumenikus kutatás lehetővé tette, hogy még a II. vatikáni zsinat előtt egy taizéi református teológus, Max Thurian könyvet írjon az eucharisziáról mint a kereszt emlékezetéről és hálaadó áldozatról.<sup>5</sup> Thurian emlékeztetett arra, hogy Luther szerint is az úrvacsora az önmagunk odaadásának, a felebaráti szeretet lemondásokkal járó kezdeményezéseinek kiváltságos helye lehet és kell hogy legyen.

Tudjuk, hogy az áldozat fogalma poliszémikus, több jelentése van – lehet dicséret, hálaadás vagy, mint az ókori zsidóknál, bűnökért való engesztelés az állati áldozatok vérének kiontásával.

Az ökumenikus közeledés az eucharisztia körül folyamatosan halad előre. Amikor a jeruzsálemi bencés apátságban teológiát tanítottam, protestáns kollégák jártak áldozni a misére. Ők osztották az Úr vacsorájának szentségébe és Krisztus valóságos és személyes jelenlétébe vetett hitünket. Ma mindkét oldalon egyre több hívő óhajtja az „eucharisztikus vendégszeretetet”, más szóval a felekezetek közötti interkommuniót. Igaz, hogy az egyházi hatóságok mindkét oldalon fenntartásokkal élnek, de ez már egy másik kérdés, amely egyben az idők jelei közé tartozik.

5 Max THURIAN, *L'Eucharistie: Mémorial du Seigneur, sacrifice d'action de grâce et d'intercession*, Delachaux et Niestlé, Neuchâtel – Paris, 1959.

Érdeemes megkísérelni röviden vázolni, hogy miben állhat az eucharisztia szentségének lelki megélése ma. Úgy gondolom, hogy ezt a forrásokhoz való visszatérés határozza meg: itt nemcsak a Krisztus halálának és feltámadásának emlékére történő kenyértörés gyakorlatáról van szó a házi és helyi közösségekben, hanem Jézus asztaltársaságainak emlékéről is, még a kifogásolható férfiakkal és nőkkel is, amire Zakeus lehet a példa. Megemlítem a páli „úrvacsora” kifejezést is, amely egy intenzíven megélt közös étkezésre utal. Itt az együtt étkezés a vendégek személyközi közösségét hozza létre, akik között Jézus Krisztus a legfontosabb. Az ilyen közösség jól megfelel a megtestesült Istenbe vetett hitnek, hiszen az étkezés biológiai ak-tusa az Isten és az ember közötti lelki egység kinyilatkoztatására és megvalósítására szolgál. Ebből is látható, hogy milyen értelemben Úr ennek az étkezésnek az Ura. Ha figyelembe vesszük Jézus magatartását Zakeussal szemben, aligha lehet szó birodalmi, uralkodó, korlátozó uralomról, sokkal inkább egy mélységesen barátságos és empatikus uralomról. Gondoljunk csak Jézus szavaira Szent János szerint: „Nem nevezlek többé szolgának benneteket [...]. Barátaimnak mondalak benneteket” (15,15). Semmi sem akadályozza meg a Mindenható Istent abban, hogy barátságosan viselkedjen az emberekkel. Mert a mi Istenünk valóban emberbarát.

A II. vatikáni zsinatnak köszönhetően az áldozati oltár ismét az étkezés asztalává vált, a latin átadta helyét a nép beszélt nyelvének, és a résztvevőkkel szembeforduló ünneplés felváltotta a népnek háttal álló papi liturgiát. A II. vatikáni zsinat azért hajtotta végre ezeket a reformokat, hogy az eucharisztia kevésbé legyen hozzáférhetetlen az egyszerű emberek számára. Úgy gondolom azonban, hogy más liturgikus reformok is kívánatosak lennének. Például az olyan olvasmányok kiküszöbölése, amelyek Isten nevében elkövetett erőszakot fejeznek ki, vagy amelyek a nők férfiakkal szembeni alsóbbrendűségét fejezik ki. Üdvözlendő az eucharisztia nők általi kiosztása; ez megfelel a mai keresztények elvárásainak is. Más fontos szempontok az eucharisztia ünneplése során elmondott homíliák minősége. Soha nem felejttem el egy idős ferences apáca reakcióját, aki azt mondta nekem: a rádióban mindig a protestáns prédikációt

hallgatja, mert biztos benne, hogy jól előkészített homíliát hall, nem moralizálást, jó bibliamagyarázattal megalapozva.

Ha megnézzük valamennyi keresztény felekezet eucharisztikus liturgiáját, azt látjuk, hogy azt áthatja a Szentháromságba vetett hit. Bár eredete és tartalma Jézus személyére összpontosul, aki ennek az étkezésnek az Ura, mindent, amit a misén mondunk és teszünk, az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében mondunk és teszünk. Így mutat szentségi kommuniónk az Isten kommuniójára. Ez összhangban van a hit azon meggyőződésével, hogy az Isten Szeretet, valamint azzal, hogy az ősegyházban az úrvacsora ünneplését követő együttlétet joggal nevezték *agapénak*.

### ***Bibliográfia/Bibliography***

- BETZ, Johannes, *Eucharistie als zentrales Mysterium*, in Johannes FEINER, LOHRER, Magnus (szerk.), *Mysterium salutis. Grundriss heitsgeschichtlicher Dogmatik IV/2. Das Heilsgeschehen in der Gemeinde, Gottes Gnadenhandeln*, Benziger, Einsiedeln – Zürich – Köln, 1973, 185–313.
- GERKEN, Alexander, *Theologie der Eucharistie*, München, 1973.
- GNILKA, Joachim, *A názáreti Jézus*, Szent István Társulat, Budapest, 2001.
- GNILKA, Joachim, *Márk*, Agape, Szeged, 2008.
- NOCKE, Franz-Josef, Részletes szentségtan, in Theodor SCHNEIDER (szerk.), *A dogmatika kézikönyve 2.*, Vigilia, Budapest, 1997, 282–287.
- PANNENBERG, Wolfhart, *Théologie systématique*, tome 3, ford. Olivier Riaudel, Rémi Chéno (Cogitatio fidei 291), Cerf, Paris, 2013.
- THURIAN, Max, *L'Eucharistie: Mémorial du Seigneur, sacrifice d'action de grâce et d'intercession*, Delachaux et Niestlé, Neuchâtel – Paris.